

УДК 316.334.55-044.357-042.3:[329.15:33.025.26]
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2024-47-3>

ВПЛИВ ОПОРУ СЕЛЯНСТВА ЧАСІВ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ І ГОЛОДОМОРУ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ БІЛЬШОВИЦЬКОГО ПРОЕКТУ ПОБУДОВИ КОМУНІЗМУ¹

Водотика Сергій Григорович,
*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії,
археології та методики викладання
Херсонського державного університету
sergijvodotyka@gmail.com
orcid.org/0000-0001-6011-6468*

Мета дослідження: аналіз впливу масового опору селянства в роки суцільної колективізації і Голодомору 1932–1933 років на трансформацію марксистсько-сталінського (більшовицького) проекту комуністичного штурму і сутності самого комуністичного проекту. І хоча в радянській літературі радянсько-компартиїний устрій звався соціалізмом, але в сталінські часи йшлося про будівництво саме комунізму. **Методи дослідження:** багатофакторний аналіз чинників (ідеологічних, політичних, соціально-економічних, морально-психологічних), які впливали на політику сталінського керівництва та опір селянства сталінщині у 1929–1933 роках. Саме багатофакторний аналіз став ключем до розуміння впливу наслідків компромісу між владою і селянством на характер подальшого розвитку України в советську добу. **Результати дослідження:** доведено факт значного впливу наслідків масового спротиву селянства на сталінський проект комуністичного штурму. Українське селянство, позбавлене лідерів, зброї та політичного керівництва, відчайдушно боролось за себе, своїх дітей і нащадків з безжальною репресивною машиною радянського тоталітаризму. Селянство боролось впродовж багатьох років, використовувало активні та пасивні форми, боролось завзято і понесло мільйонні втрати. Формально сталінська колективізація перемогла, а селянство було затиснуте у лещата адміністративно-командної системи, упокорене Голодомором 1932–1933 років і злиднями реального соціалізму. Проте селяни зуміли відстояти право особистої власності на присадибне господарство, відстояли сільгоспартіль як менше зло порівняно з комунами, панування яких прагнули нав'язати селянам більшовики. Паралельно у містах робітники вибороти право на вибір місця роботи. **Висновки:** наголошено, що ці острівці «недокомунізму» привели до збереження, нехай у гібридних формах, приватної власності, ринку і товарно-грошових відносин. Приватна власність і ринок дозволили комуністично-радянському режиму проіснувати ще 60 років, але саме вони кінець кінцем відправили советський режим і реальний соціалізм на смітник історії.

Ключові слова: селянство, соціальна історія, Голодомор 1932–1933 років, суцільна колективізація, масовий спротив.

THE INFLUENCE OF PEASANT RESISTANCE DURING THE PERIOD OF TOTAL COLLECTIVISATION AND THE HOLODOMOR ON THE TRANSFORMATION OF THE BOLSHEVIK PROJECT OF COMMUNIST BUILDING

Vodotyka Serhiy Hrigorovych,
*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Professor at the Department of History,
Archeology and teaching methods,
Kherson State University
sergijvodotyka@gmail.com
orcid.org/0000-0001-6011-6468*

The purpose of the study is to analyse the impact of the mass resistance of the peasantry during the years of continuous collectivisation and the Holodomor of 1932–1933 on the transformation of the Marxist-Stalinist (Bolshevik) project of communist assault and the essence of the communist project itself. Although in Soviet literature, the Soviet-communist system was called socialism, in Stalin's time, it was about building communism. **Research methods:** multifactorial analysis of the factors (ideological, political, socio-economic, moral and psychological) that influenced the policy of the Stalinist leadership and the resistance of the peasantry to Stalinism in 1929–1933. The multifactorial analysis

¹ Дослідження проведено за підтримки Науково-освітнього центру вивчення Голодомору Канадського інституту українських студій Альбертського університету (HREC)

has become the key to understanding the impact of the consequences of the compromise between the government and the peasantry on the nature of Ukraine's further development in the Soviet era. The results of the study prove that the consequences of the mass resistance of the peasantry had a significant impact on Stalin's project of communist assault. The Ukrainian peasantry, deprived of leaders, weapons and political leadership, fought desperately for themselves, their children and their descendants against the ruthless repressive machine of Soviet totalitarianism. The peasantry fought for many years, used active and passive forms, fought hard and suffered millions of losses. Formally, Stalin's collectivisation was defeated, and the peasantry was clamped in the grip of the administrative command system, subdued by the Holodomor of 1932–1933 and the poverty of real socialism. Nevertheless, the peasants managed to defend the right of personal ownership of their homesteads and defended the agricultural collective farm as a lesser evil in comparison to the communes, whose domination the Bolsheviks sought to impose on the peasants. At the same time, in cities, workers won the right to choose their place of work. **Conclusions:** It is emphasised that these islands of “non-communism” led to the preservation, albeit in hybrid forms, of private property, the market and commodity-money relations. Private property and the market allowed the communist-Soviet regime to survive for another 60 years. Still, it was they who eventually sent the Soviet regime and real socialism to the dustbin of history.

Key words: peasantry, social history, the Holodomor 1932–1933, total collectivisation, mass resistance.

1. Вступ

Час від часу владу охоплює жах до реформ, бажання побудувати рай на землі і зробити всіх щасливими. Коли ці бажання набувають вигляду соціальних утопій, то лише жорстка реальність може повернути життя на людські рейки. Ця реальність спирається передусім на брак ресурсів у реформаторів для реалізації своїх марень, спирається на бажання людей жити по-людські. Про історичний досвід боротьби українського селянства за свою честь і гідність, за право мати особисту власність, проти кривавого і жорстокого, антилюдського компартійно-радянського режиму та комуністичної утопії піде мова у статті.

Метою дослідження є реконструкція впливу спротиву українського селянства (активного і пасивного, збройного і мирного, відкритого і таємного) на політичні стратегії і тактики більшовиків з аграрно-селянського питання у період суцільної колективізації сільського господарства і Голодомору 1932–1933 років та перспектив комуністичного будівництва в цілому. Відповідно **науково-дослідницькі завдання** зводяться до визначення впливу боротьби селянства за свої права і проти реалізації сталінським режимом програмних засад комуністичної партії щодо знищення селянства як самостійних товаровиробників і перетворення їх у сільськогосподарських наймитів, фактично кріпаків диктатури пролетаріату. Йдеться також про розширення оптики аналізу впливу трагічних подій 1929–1933 рр. на долю українського селянства, на долю України, на долю всього СРСР врешті-решт. Щодо **методології дослідження** зауважимо, що у статті використано міждисциплінарні підходи, зокрема власне історичні, історико-політологічні, політико-економічні, соціологічні, історико-психологічні, методи історичної антропології на основі принципу додатковості, тобто інтегрального поєднання при розгляді відповідних аспектів теми. Вищенаведені методологічні настанови будуть ефективними при використанні адекватної **історіографічної та джерельної бази**. Йдеться про роботи

засновників марксизму, вождів Комуністичної партії, програмні документи і рішення Комуністичної партії тощо, які водночас є джерелом вивчення теоретичних засад і практичних шляхів реалізації політики радянської тоталітарної держави щодо селянства. З використаної літератури варто відмітити значення концептуальних положень узагальнюючих праць з історії українського селянства і Голодомору 1932–1933 років (Історія українського селянства; Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки). Важко переоцінити вплив на текст статті знаного спеціаліста з історії України радянських часів С. Кульчицького (Кульчицький, 2013).

2. Формування більшовицької доктрини з аграрно-селянського питання

Слід почати з «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, попередньо наголосивши, що всі настанови марксизму щодо побудови комунізму, як і власне комунізм, виявились утопією і всі спроби їх реалізації перетворились на суцільний злочин і загибель сотень мільйонів людей. Отже, в цьому програмному для комуністів документі йшлося про їх дії після захоплення влади: «Пролетаріат використовує своє політичне панування для того, щоб крок за кроком вирвати у буржуазії весь капітал, централізувати всі знаряддя виробництва в руках держави, тобто організованого в пануючий клас пролетаріату» (Маркс, Енгельс). Ідоли більшовиків не враховували корінні відмінності між пролетарями, яких вони перетворили у новоявленого Мойсея, і більшості населення, передусім селянства. Його планували знищити разом з більшістю інших непролетарів. Ці ідеї Сталін логічно довів до перетворення непролетарів на табірну пиліоку. І це ніяк не перебільшення, бо Маркс і Енгельс дали з ентузіазмом ніби дають настанови Сталіну: «Це може, звичайно, статися спочатку лише за деспотичних втручань у право власності і в буржуазні виробничі відносини, тобто за допомогою заходів, які економічно здаються недостатніми

і неспроможними, які в ході руху переростають самих себе і є неминучими [розрядка – С.В.] (Маркс, Енгельс). Поряд із «знищенням старих виробничих відносин» передбачалося «експропріація земельної власності», скасування права спадкування і «утворення промислових армій, особливо в землеробстві» (Маркс, Енгельс).

Нікчемність цих настанов була зрозумілою ще за життя засновників комунізму, але їхні російські адепти перейняли антилюдську, зокрема антиселянську сутність. Ленін послідовно, до передостаннього подиху, не вважав селянство гідним майбутнього і штучно ділив селянство на ворогів пролетаріату – селянську буржуазію (куркулів) і союзників пролетаріату – селянську бідноту. Це був суто політичний, точніше політиканський, підхід, без врахування соціально-економічних реалій. Не дивно, що більшовики після 1917 р. оперували умоглядними політичними категоріями «куркулів» і пізніше «підкуркульників», розуміючи під ними всіх противників радянської влади і колгоспного руху.

Для захоплення й утримання влади в селянській Російській імперії більшовики змушені були йти на компроміси з селянством. З літа 1917 р. до весни 1918 р. вони підтримали вимогу селянства про «чорний переділ» землі, хоча вважали необхідним створення великих державних підприємств на основі поміщицьких економій, встановлення нетоварних економічних відносин між державними підприємствами з передовою агротехнікою і «несвідомими» селянами-індивідуалістами, які добровільно зголося на обмін замість ринку (Ленін, 1967: 175–176). У цих ленінських настановах звертає увагу, по-перше, компроміс щодо існування селянства і після захоплення влади більшовиками. По-друге, вражає механістичний погляд на селянина як на такого собі робота із визначеними більшовиками потребами (скільки і чого їсти і пити, одягати тощо), ігнорування людської психології, реальних людських потреб і свята віра в схеми і силу.

Навесні 1918 р. теоретик більшовизму М. Бухарін сформував курс на негайний перехід селян до усупільнення господарювання шляхом перетворення поміщицьких економій на товариства сумісної праці та утворення «трудових сільсько-господарських комун» (Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки, 2003: 324). Курс на створення комун був визначальним у політиці більшовизму до розгортання масової колективізації. Нагадаємо, що сільськогосподарська комуна базувалася на повному усупільненні засобів виробництва і побуту та виходила з постулатів відмови від приватної власності, ринку, товарно-грошових відносин і максимальній відмові від приватності або коротше – усупільнення виробництва і споживання. Природно, що на таке

господарювання йшли наймити з наміром використовувати поміщицьке майно, переселенці з міст на початку 1920-х років і селяни-люмпени з психологією утриманства для одержання від держави пільгових кредитів, різноманітної допомоги, позбавлення податків. Траплялись і «лже-комуни», організовані спритними багатіями як форма соціально-економічної мімікрії. Від ідей комуністичної праці комуністи остаточно відмовились лише в період перебудови.

У другій програмі РКП(б) йшлося про те, що єдиний шлях селянства до комунізму – створення радгоспів і усіляких об'єднань суспільного ведення господарства до комун включно. Селянство в період першого комуністичного штурму (дещо сором'язливо прикритого терміном «воєнний комунізм») категорично відмовилось від комуністичних ідей, які диктатура пролетаріату силою намагалась нав'язати селянству – продрозверстка, заборона торгівлі, приватної власності і ринку.

У 1918–1919 рр. гаслом більшовиків щодо селянства було таке: союз з біднотою при нейтралізації середняка і боротьба з куркулями. Але заради перемоги у громадянській війні і забезпеченні підтримки з боку середняка, який внаслідок «чорного переділу» став визначальною постаттю на селі, Ленін у 1919 р. проголосив нову політичну формулу щодо селянства: союз з середняком, боротьба з куркульством, опора на бідноту. Він визнав помилковість курсу на негайну колективізацію і масове створення радгоспів, оскільки необхідно «спиратися на одноосібного селянина. Він такий і в найближчий час іншим не буде, і мріяти про перехід до соціалізму не доводиться» (Ленін, 1970: 174).

І це був перший кардинальний компроміс (або відступ) «кремлівського мрійника» з реаліями селянського світу, в якому навіть наймити хотіли мати власне господарство, вільно господарювати в умовах ринку. У цьому сенсі зазначимо, що цитування Леніна, надалі Сталіна і документів РКП(б) обумовлене тим, що Компартія України за ленінсько-сталінським статусом партії користувалась правами звичайного територіального органу (губернського чи обласного) комітету партії – більшовики в партії попередили мрію Путіна про приєднання України до Росії областями.

Навесні 1921 р. селянство взялося за зброю, його підтримали армія і робітники – Ленін зрозумів смертельну небезпеку більшовизму. Виходом став Неп, який впроваджувався вкрай важко – Ленін і партія намагались піти на мінімальні поступки, ортодокси не хотіли «поступатися принципами», більшість партійних функціонерів небезпідставно бачили небезпеку в існуванні океану дрібних товаровиробників на селі. Більшовики до останніх днів існування радянської влади

так і не змогли оволодіти ринковими інструментами, причому всю історію СРСР можна описати через ставлення до ринку – в новітній літературі ці стосунки визначено афористично «від заперечення до визнання і навпаки: комуністична влада та ринок» (Водотика, 2023: 64–78).

З огляду на це зрозуміло, що наступний компроміс Леніна не мав шансів на втілення в реальне життя. Йдеться про його статтю «Про кооперацію» з формулою «кооперація і є соціалізм», оскільки кооперація забезпечує перехід до соціалізму «шляхом найбільш простим, легким і доступним для селянина» (Ленін, 1970: 370). За аргументованим твердженням С. Кульчицького, ця стаття, яка була фактично прихована, є осердям концепції кооперативного соціалізму (Кульчицький, 2004; Кульчицький, 2013). Ще раз наголосимо – для більшовицької партії ідеї сполучення соціалізму і ринку виявилися неприйнятними навіть у викладі Леніна. Російські й українські більшовики цілком слушно вважали, що диктатура пролетаріату і ринок несумісні.

Отже, більшовицька партія впродовж 1921–1928 рр. так і не змогла в прийнятний для будівництва соціалізму спосіб використовувати Неп і ринкові механізми. Селянство не поспішало до комунізму – колективізація суттєво гальмувалась, соціальна диференціація поглиблювалася і хоча кооперація успішно (переважно екстенсивно) розвивалася, формула Леніна щодо кооперації як синоніму зростання соціалізму не спрацьовувала. Кооперація не поклала і не могла покласти край ринковим відносинам, а для перетворення кооперації в базу зростання колективізації не виходило ще й через брак ресурсів, а між тим Ленін наголошував на необхідності матеріальної підтримки кооперації (Ленін, 1970: 371). Країна за Непу залишалась аграрною (чи точніше, аграрно-індустріальною), що не забезпечувало ресурсів, передусім фінансових і матеріальних, для прискореної соціалістичної індустріалізації як бази створення ВПК і розв’язування «переможних соціалістичних війн» в умовах мирного змагання зі світом капіталізму СРСР не мав шансів на виживання, що не заперечував і Ленін.

Не дивно, що Сталін, ставши новим вождем і наступником Леніна, у 1928–1929 рр. поставив нові стратегічні цілі. Йшлося про створення модерної військово-мобілізаційної економіки шляхом модернізації індустрії за рахунок максимального напруження внутрішніх ресурсів, утвердження адміністративно-бюрократичної системи керування економікою, проведення масової колективізації з метою перенаправлення ресурсів на індустріалізацію. При цьому професор С. Кульчицький звернув увагу на те, що Сталін не видумував нової тактики, а використав ідеї та наробки Леніна і Бухаріна щодо шляхів побудови

комунізму (Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки, 2003: 327). В нагоді Сталіну стали і думки Л. Троцького про всіяке пришвидшення руху до «світлого майбутнього» – форсовану індустріалізацію, більшовицькі темпи тощо. Щодо селянства передбачалася його ліквідація і перетворення колишніх вільних господарів на «армію сільгоспролетарів», причому на основі переважно власності заможних передбачалось створити матеріальну основу комуністичних сільськогосподарських об’єднань. Природно, що партія передбачала спротив заможної частини селянства, який планувала зламати за допомогою терору при опорі на бідноту і наймитів. Середняків, основну масу селянства, планували силою, погрозами, обіцянками тощо зробити опорою колективізації.

3. Спротив селянства масовій колективізації

Суцільна колективізація, тобто масове створення колгоспів насильницько-примусовим усуспільненням землі, реманенту, робочої та продуктивної худоби та ліквідація куркульства, розпочалося восени 1929 р. Метою було одержавлення сільськогосподарського виробництва у формі соціалістичних форм господарювання. Скажімо, якщо на 01.10.1927 р. в УСРР функціонувало 242 сільськогосподарські комуні, 2,2 тис. сільгоспартілей і 3,9 тис. товариств спільної обробки землі, то у березні 1930 р. було вже 23,6 тис. колгоспів з 3,25 млн селянських господарств і 19,7 млн га ріллі, що складало 64,4 % господарств і 71 % ріллі. На початку масової колективізації влада орієнтувала селян на створення комун, хоча найбільшою популярністю серед селян-колективістів користувалися товариства спільної обробки землі, де селяни зберігали свою господарську самостійність і де громадське використання засобів виробництва практикувалося під час основних польових сільгоспробіт – оранки, сівби, збирання врожаю. Про реальність «переможної» ходи колективізації та жахиття розкуркулення наразі відомо чимало, причому це масове насильство влади закономірно викликало опір селянства.

Так, вже у грудні 1929 р. в Комісії по колективізації Політбюро ЦК ВКП (б) дійшли висновку, що хід колективізації довів необхідність використання сільгоспартілі (об’єднання з усуспільнення основних засобів виробництва із збереженням у приватній власності присадибної ділянки з продуктивною худобою) як основної форми колгоспного будівництва через прив’язаність селянина до індивідуального господарства. А запровадження комун слід відкласти. Цей компроміс підтримало українське керівництво (Кульчицький, 2004: 33). Проте тоді Сталін виступив проти уступок селянству і взимку 1930 р. було взято курс на сільгоспартіль як перехідну форму

до комун, причому відмінності між артілью і комуною стирались.

Сталін вважав необхідним «дотиснути» селян до комун, ігноруючи протести селян проти комун у 1917–1929 роках і намагаючись реалізувати настанови засновників марксизму щодо перетворення селянства в робітника. Сталін настирливо у 1930-ті роки толерував й інший засіб перетворення селянина на робітника – перетворення колгоспів у радгоспи, створення на базі укрупнення колгоспів штучних аграрно-індустріальних комбінатів, розгортання мережі МТС і зосередження сільгосптехніки в руках держави. Скажімо, на Херсонщині у січні 1930 р. більшовики запланували створити аграрно-індустріальний комбінат з переробним виробництвом площею 160 тис. га для фантастичного збільшення виробництва «інтенсивних» культур і продуктів скотарства, причому не менш фантастично виглядали плани профінансувати прожект на 66 % коштом селян.

Між тим у 1930–1932 роках опір сталінському розселянню набув величезного розмаху, причому масовість дозволяла у певній мірі долати природний жах перед репресіями. Не слід тішитись – масові виступи селянства не мали перспективи через відсутність політичних лідерів (про це дбало ДПУ), брак позитивних ідей та організованості, відсутність зброї (ДПУ і міліція не сиділи без діла), селянам протистояв надзвичайно потужний репресивний апарат тощо.

Щодо статистики спротиву зазначимо, що історики мають у своєму розпорядженні відомості лише з документальних, переважно діловодних, джерел ДПУ (Подкур, 2005). Наразі залучені до наукового обігу відомості доводять небачену мужність українського селянства, незаперечність масового протестного руху селянства, причому цей спротив був продовженням і, на жаль, завершенням національно-визвольних змагань українського народу першої третини ХХ ст.

Отже, в цілому по СРСР у 1929 р. було зафіксовано 1307 масових виступів селянства з 244 тис. учасників, у 1930 р. проти масової колективізації було 13754 виступи, зокрема 55 збройних і 176 мали характер повстань. Збройні виступи були спрямовані проти радянської влади, супроводжувались розгоном сільрад, взяттям заручників, прагненням розширити контрольовану територію тощо. У цих виступах взяли участь 2468 тис. селян, тобто зростання за рік склало 10,1 рази. Показовим є також зростання терактів з 9903 у 1929 р. до 13794 у 1930 р., причому у 1930 р. пік виступів припав на січень – початок квітня, що чітко свідчить про їх саме антиколективізаційний характер (Васильєв, 2005: 140).

Масовий рух проти суцільної колективізації набув особливих масштабів взимку 1930 р. – зриви зборів колгоспників, нелегальні зібрання, обходи

хат противників колгоспів, масовий забій худоби тощо. Показовою є помісячна динаміка масових виступів: січень – 45, лютий – 200 (або +444,44 % до попереднього місяця), березень – 294 (147 %), квітень – 169 (57,5 %), травень – 208 (123,07 %), червень – 186 (89,4 %). Далі йшло поступове зменшення, зокрема жовтень – 129, листопад – 23 (17,82 %), грудень – 9 (39,1 %). Прикметно, що ДПУ оцінювало кількість антиколгоспних виступів селянства у 4098 з 1,2 млн учасників – в середньому в одному виступі брало участь 298 селян (Васильєв, 2005: 142).

Боротьба селян набувала різних форм до терактів включно, яких у 1930 р. було зафіксовано в УСРР 2777, зокрема через хлібозаготівлі 6 %, податки 0,5 %, розкуркулення 9,5 %, релігійні утиски 0,4 %, перевибори до сільрад 0,14 % і, природно, найбільше терактів було пов'язано з колективізацією – 2274 або 81,9 %. Теракти відзначалися жорстокістю через загострення ситуації – вбивства (179 випадків), поранення (204), замахи на вбивство (309), побиття (195) і найбільш поширеним став підпал – типовий селянський теракт (їх було 1884 або 67,8 % від усіх терактів). Розповсюдження отримала й агітація – заклики до повстання (282 зафіксовано), проти колгоспів (880), антирадянські (52 випадки) тощо, причому подекуди на Правобережжі України лунали національно-визвольні гасла (Васильєв, 2005: 143).

Наголосимо, що основним методом боротьби селянства з колгоспами стали не відкриті, а приховані форми. Так, заможні вдавалися до соціальної мімікрії – саморозкуркулення (продаж землі і майна, фіктивний поділ господарств, штучне збільшення членів родини, запис у колгоспи), втечі, відправлення синів на новобудови, підкуп тощо, що дозволяло змінити соціальний статус і уникнути розкуркулення. Мій дід, Сергій Водотика з с. Павлівка на Харківщині, був змушений віддати в колгосп землю і коняку (реманент приховав від «гуртового чортового» і він гнив на задньому дворі), перестав ходити до церкви та пішов працювати в МТС до м. Богодухів і це врятувало родину від смерті в Голодомор 1932–1933 рр., бо в МТС давали пайок хлібом.

Вкрай небезпечним явищем став масовий забій худоби – за 1929–1934 роки поголів'я робочих коней скоротилося з 5607,5 тис. до 2197,3 тис. або на 60,8 %, що поставило колгоспи на межу краху, бо саме кіньми орали, сіяли, збирали тощо. Частково вихід було знайдено за рахунок збільшення використання биків як тягової сили – їх чисельність за 1929–1934 роки збільшилась з 26,9 тис. до 46,7 тис. або на 73,6 %. Але широке використання биків (волів) замість коней через дешеве утримання означало відкидання сільськогосподарських технологій до середньовіччя через низьку швидкість руху. І взагалі забій худоби перед її

насильницьким усупільненням був не лише проявом неприйняття і відповідно спротивом колективізації, але й проявом мілленаризму (віра селянства в неминучу фундаментальну трансформацію, коли худоба стане непотрібна), проявом міфічної утопії на межі масового відчаю й очікування неминучого кінця тисячолітнього селянського Світу – інакше важко зрозуміти забій годувальників-коней, годувальниць-корів та інших домашніх тварин, які традиційно розглядалися як члени родини.

Так, за 1929–1934 рр. в УСРР кількість корів зменшилась з 3873,0 тис. до 2518,0 тис. або на 35 %, всієї худоби з 7611,0 тис. до 5277,5 тис. або 30,6 %. Таке катастрофічне зменшення позбавило країну м'яса і було реалізоване не лише гасло «гармати замість масла», але й почались спроби позбавити людей і хліба, що вилилось у мільйони смертей. Закономірно, що внаслідок розорення селянства та запровадження колгоспів у 1929–1934 рр. виробництво зерна не збільшувалось, якість збирання погіршувалась (залишки у полі сягали 28–24 % вирощеного), державні заготівлі посилювались і населення УСРР голодувало не лише в роки Голодомору-геноциду.

Принципово важливо зазначити, що пасивний опір фактично став щонайменше частиною способу життя радянського колгоспного селянства. Цей замаскований опір, а фактично відмова селянства працювати у колгоспах за трудовні – палички, за які у більшості випадків оплата була символічною. Врешті це була основна причина хронічної стагнації сільського господарства СРСР.

У контексті аналізу спротиву селянства і нездатності держави заставити колгоспників працювати в суспільному господарстві (можна вести мову про рекордний у світі італійський страйк) виглядає цілком закономірним у координатах диявольської політики Сталіна організації штучного Голодомору – більшовики не забули роль голоду 1921–1923 рр. у ліквідації масового антирадянського руху українського селянства. Так, Голодомор 1932–1933 рр. зробив спротив селянства фізично неможливим, але він не зупинив спротив у нових формах. Скажімо, у 1932 р. з колгоспів вийшло 41 200 селянських господарств, основними формами спротиву і водночас боротьби за виживання стали напади селян на заготівельні пункти, крадіжки зерна, вступ у зговір з головами колгоспів та іншими розпорядниками продуктів, які з різних причин

4. Опір селянства як фактор зміни сталінських планів комуністичної перебудови села

З часів розпаду СРСР у вітчизняній і західній історіографії чільна увага приділяється аналізу впливу опору селянства сталінізму, причому у значній частині досліджень його роль

або перевищується, або ігнорується (Лін Віола, 2005: 104–105). Між тим, роль спротиву селянства об'єктивно була непересічною. Він вплинув не лише на становище СРСР напередодні Другої світової війни, але й на його долю. Вплив суспільства на радянську владу взагалі і на сталінську політику зокрема заслуговує спеціального аналізу. Наголосимо, що спротив селянства безпосередньо вплинув на сталінські плани комуністичної перебудови села.

Для адекватної оцінки спротиву селянства слід уявляти, хоча б у загальних рисах, силу радянського репресивного апарату. Ця тотальна система контролю, чи точніше зашморгу на шії суспільства, була без перебільшення унікальною за своїми можливостями заморозити суспільство, відкинути нашу країну від магістральних шляхів поступу людства. Так, вже на середину 1920-х років було створено дієву систему інформування влади щодо реальної ситуації в державі (динаміка настроїв селянства залежно від дій влади, фактори і навіть носіїв, масштабів антирадянських настроїв), причому ця інформація докладно і детально аналізувалася з виділенням об'єктів і проявів (терор, масові виступи, антирадянська пропаганда, шкідництво тощо) антирадянщини за допомогою розгортання розгалуженої системи секретних співробітників (сексотів) та інформаторів (рос. – осведомителей). Уже у 1922 р. ДПУ мали 12,5 тис. секретних агентів і 52,3 тис. інформаторів (Подкур, 2005: 91). Тому не варті уваги міфи про «незнання» Сталіним реального стану справ і, більше того, всі рішення сталінського керівництва враховували настрої селянства. Як враховували, це вже інше питання. До того ж у каральних органах були кадри з відповідним бекграундом, характером, мисленням і поведінкою, адекватною безжальній сталінській диктатурі з корпоративними «цінностями» вселаддя, зневаги до звичайних громадян та їхнього життя порівняно з ідеями комунізму, тобто ворог був безжальний і аморальний (Подкур, 2005: 91–93).

Зазначимо, що на початок повномасштабних селянських виступів були виявлені основні реальні та потенційні селянські лідери – колишні співробітники УНР і повстанці, дезертири, зневірені в радянській владі і постраждали від неї тощо. Селянство було обеззброєно. Інакше кажучи, розкуркулення, податки, репресії позбавляли селянський рух міцного економічного і соціального підґрунтя. Не слід ігнорувати й ефективне використання чекістами попереднього досвіду, зокрема війська ДПУ безжально розправлялися з повстанцями. Заради істини зазначимо, що у селянських виступах брали участь і кримінальники, причому нагадаємо про присутність розбійницької складової у всіх селянських рухах – недарма селянські

рухи історики 1920-х років називали «розрухами». Це явище можна пояснити низкою чинників (збіднення значної маси селянства, соціальна нерівність, драйв натовпу тощо), але не варто його заперечувати і не слід перебільшувати – цей деструктивний елемент не впливав на характер масового селянського руху. Зрозуміло, що чекістів не обходили реактивність руху, нерозуміння учасниками цілей, неорганізованість тощо, але хвилювали масовість, близькість виступів на кордонах до українців у Польщі тощо. Несподівано особливо небезпечними виявились жіночі бунти – українки боролись за своїх корову (джерело молока для дітей і годувальниці), курей, биків, плуг, куплену в кредит віялку тощо. Виступам жінок були притаманні відчайдушність, рішучість, навіть харизматичний вплив на всіх селян.

Отже, влада чітко усвідомлювала причини, розмах і соціальний склад протестантів, які трактувались як антирадянські та контрреволюційні. Мужність і відчайдушність селян не змогли і не могли змінити політичну стратегію радянської влади, але Сталін вдався до певних тактичних маневрів щодо темпів колективізації, найбільш кричущі випадки насильства оголосив «перекручуванням» лінії партії, знайшов «винних» в особі місцевої влади тощо. Проте головним успіхом селянських виступів була відмова сталінського керівництва від безпосереднього запровадження комуністичних принципів організації життя (природно, що це могли бути лише військово-комуністичні чи казарменно-комуністичні порядки на кшталт режиму Кімів у Північній Кореї) і відмови від ринку.

Головний успіх селянства полягав у відмові від курсу на комуну як основну форму колективного господарювання. Так, в розпал масової колективізації в постанові ЦК ВКП(б) від 05.01.1930 р. «Про темпи колективізації та заходи допомоги держави колгоспному будівництву» сталінське керівництво не погодилося з пропозиціями щодо права селян мати у приватній власності дрібний реманент і продуктивну худобу, що означало курс на сільгоспартіль.

Остання оцінювалася як найпоширеніша, але перехідна до комуні формою колгоспів, де приватна власність була повністю відсутня (Колективізація сільського господарства, 1957: 258–260) і фактично контекст означав підтвердження курсу Кремля на відмову від артільної форми колгоспу. Важливо зазначити, що такі настанови були втілені у Примірному статуті сільськогосподарської артілі від 06.02.1930 р. – принципову різницю між артіллю і комунуною не було чітко визначено, що знов таки з урахуванням позиції Сталіна означало підтвердження курсу на повне усупільнення виробництва і споживання. Проте у 1930–1931 рр. масові виступи селян підважили щонайменше

темпи та характер сталінського комуністичного штурму і передусім індустріалізацію, яка проходила не просто, і труднощі промисловості і сільського господарства могли увійти «в небезпечний резонанс» за логічним ланцюгом: зрив колективізації – зрив експорту зерна і загострення і так гострої продовольчої кризи (у 1928 р. були введені картки навіть на хліб) та крах індустріалізації. Сталін чітко розумів логічний зв'язок між протестним рухом селянства та темпом і глибиною колективізації. Треба було чимось жертвувати і вождь пожертвував пішака у цій гострій партії – ідею комуні.

У лютому 1930 р. спостерігалися піки колективізації та спротиву, а 2 березня 1930 р. Сталін у статті «Запаморочення від успіхів. До питань колгоспного будівництва», написану після низки нарад з місцевими керівниками (українські лідери і ЦК КП(б)У усвідомлювали небезпеку переходу до комуні, яке вожді УСРР вважали «перекручуванням»), заявив про здійснений «корінний поворот» до соціалізму на селі і закликав не збавляти темпи колективізації. Водночас стаття засвідчила безумовний компроміс з селянством – основною ланкою колгоспного руху чітко було визначено не сільгоспкомуну з усупільненням праці і розподілу, до запровадження яких «умови ще не назріли», а сільгоспартілі. Відповідні формулювання надані вождем вкрай обережно, причому він особисто за комуну, за комуністичні виробництво і розподіл. Ось типові вислови вождя – закріпити успіхи і сплановано йти вперед, прихильники ринку й артіль – наші противники, артіль як основна ланка руху на даний момент, а далі – бажана комуну, партія обрала артіль як основну форму колгоспного руху. Вождь наголошує, що артіль є найкраща форма для вирішення зернової проблеми, яка стримувала ходу індустріалізації, а вже потім можна повернутися до комуні (Сталін, 1949: 195–196). Сталін промовчав про головне – без експорту зерна не буде валюти для індустріалізації і без хліба нічим буде годувати робітників і силовиків. Звідки зрозуміло чому Сталін пішов на організацію Голодомору 1932–1933 рр. в умовах гострої хлібної кризи. Стаття Сталіна як хрестоматійного маніпулятора була, за визначенням С. Кульчицького, «грою на публіку» (Кульчицький, 2004: 37), але всі політики є маніпуляторами і, по-друге, вождь кризь зуби був змушений визнати очевидне.

Чітко висловився Сталін і щодо сільгоспартілей – в них усупільнені основні засоби виробництва – земля, праця, сільгоспінвентар та виробничі будови, робоча худоба і основна частина тваринництва. У приватній власності залишаються «... присадибні землі (невеликі городи, садочки), житло, відома частина молочної худоби, дрібна худоба, домашня птиця тощо» (Сталін, 1949: 196).

На окреслених вождем засадах базувався Примірний статут сільгоспартілі, надрукований у газеті «Правда» поряд із статтею Сталіна «Запаморочення від успіхів».

Варіант зразкового статуту сільгоспартілі в редакції 02.03.1930 р. містив чітку формулу міри усуспільнення, залишаючи колгоспнику у приватному користуванні шматок присадибної землі під город і садок, клаптик сіножаті, корову, дрібну рогату худобу і птицю, домівку, присадибні господарські будівлі (хлів для худоби, повітку, саж для свині, курник). Все це увійшло в історію як особисте підсобне господарство колгоспників і пізніше у менших розмірах його отримали всі мешканці сіл (радгоспники, працівники МТС, вчителі тощо), селищ міського типу, маленьких, середніх і навіть околиць великих міст.

Отже, відмова від курсу на сільськогосподарські комуні з повним усуспільненням і вибір сільгоспартілі із збереженням приватної власності колгоспника на присадибне господарство мало принципове значення. І хоча партія до середини 1930-х років повторювала мантру про комуну як вищу форму колгоспного руху, а Сталін у 1952 р. марив про перехід до продуктообміну між державою і колгоспами (Сталін, 1997: 154–187), на реальну економічну ситуацію це вплинуло лише опосередковано.

Навесні 1930 р. було вжито заходів щодо заспокоєння селян відносно комун і приватного господарства, дозволили вихід з колгоспів (формально, бо не все майно фактично повертали), подекуди переглянули списки розкуркулених (з 10495 відповідних скарг задовольнили 943 або 8,99 %, мовляв «розкуркулено» неправильно і ніби можна це беззаконня робити правильно), на місця виїхали члени політбюро ЦК КП(б)У, співробітники ЦК КП(б)У, а на Херсонщину і в інші округи Степу прибув Г. Орджонікідзе, де було «закручено по звірячому» і колективізовано 100 % господарств і де при виході з колгоспів не давали насіння і робочої худоби. І хоча в Україні вихід з колгоспів вважали антирадянським вчинком, з березня по жовтень 1930 р. відсоток колективізованих скоротився з 64,4 % до 28,7 % або у 2,24 рази (Історія українського селянства, 2006: 150–151). У вересні 1930 р. і у жовтні 1931 р. відбулися нові витки колективізації. До кінця 1932 р. вона практично завершена. Так, на жовтень 1932 р. у 23,3 тис. колгоспах перебувало 69,0 % господарств, 77,1 % орних земель і більше 80 % полів.

Усі хвилі колективізації супроводжувалися розкуркуленням як засобом залякування, підризу антиколгоспного руху і зміцненням колгоспів за рахунок колгоспного майна. До кінця 1931 р. було розкуркулено 220–230 тис. господарств власне «куркулів» і «підкуркульників», а з 1932 р. масове розкуркулення було замінено точковим (Васильєв,

2005: 145–146). За відомостями кремлівських спецслужб за 1930–1931 рр. за межі України влада примусово виселила 63817 селянських господарств (це орієнтовно 32–350 тис. чоловік), в тому числі у Північний Край 19658 родин (30,81 % усіх виселених), на Урал – 32127 родин (50,34 %), до Західного Сибіру – 6556 (10,27 %), Східного Сибіру – 5056 (7,92 %), на Далекий Схід – 323 господарства (0,51 %) і до Якутії 97 господарств або 0,15 % (Земсков, 1990: 3–4).

Отже, опір селянства не лише на 2,5 років (з весни 1930 р. до осені 1932 р.) пригальмував плани Сталіна, але й змусив його відмовитись від комун. Так, з жовтня 1929 р. по червень 1932 р. артіль зміцнила своє провідне становище в колгоспному русі із збільшенням питомої ваги з 22,6 % всіх колгоспів до 96,3 % (артілі стали домінувати з весни 1930 р.) при відповідному зменшенні долі товариств спільної обробки землі та практично незмінному мінімальному відсотку комун – 2,9 % у 1929 р. і 3,1 % у 1932 р. (Історія українського селянства, 2006: 158). Нарешті, у лютому 1935 р. на II з'їзді колгоспників-ударників був прийнятий Примірний (зразковий) статут сільськогосподарської артіль, в якому було закріплено компроміс влади і селянства, зокрема закріплювались колгоспна (колгоспно-кооперативна) форма власності і право колгоспників мати особисте підсобне господарство розміром 25–30 соток, утримувати одну дійну корову, дрібну худобу і птицю, житловий і господарські будівлі. Конституція УРСР 1937 р. у статтях 5, 7, 9, 10 закріпила існування державної і кооперативно-колгоспної власності, проголосила захист особистої власності колгоспників і членів колгоспного двору на житло, підсобне господарство, трудові доходи, заощадження, право спадкування (Конституція УРСР 1937 р.).

5. Політико-економічна сутність компромісу Сталіна з селянством

Відчайдушна боротьба селянства змусила сталінське керівництво фактично визнати приватну власність у форму присадибного господарства колгоспників та інших верств. Мрія Сталіна про запровадження на селі комун залишилась нездійсненою, хоча і він, і Хрущов у кінці 1950-х років намагались знищити присадибне господарство. Проте сам факт його існування вже ніколи за совєтської доби не заперечувався. Це означало *de jure* і *de facto* визнання комуністами ринку і товарно-грошових відносин не лише на селі, а й в радянській економіці в цілому. Важливо, що в СРСР існувала споживча кооперація і до кінця 1950-х років промислова, що разом з колгоспниками і присадибними господарствами означало існування ринку і товарно-грошових відносин, існування попиту і пропозиції, кредиту,

конкуренції тощо. Зазначимо, що робітники і службовці виборили у режиму право на вибір місця роботи, причому як і з селянами це право влада намагалася всіляко обмежувати.

Слід погодитись із професором С. Кульчицьким в тому, що на початку 1930-х років народ зумів «відстояти два острівця некомунізму (sic!)» – підсобне особисте господарство для селян і вибір місця роботи для робітників (Кульчицький, 2004: 38). Ці, нехай і гібридні, елементи ринку дозволили проіснувати СРСР ще 60 років, «зрізаючи» піки соціально-економічних криз і кризових явищ, оскільки в реальному соціалізмі (чи «недокомунізмі») існував обмежений ринок з відповідними економічними реаліями.

6. Висновки

Підводячи підсумки наголосимо, що сталінське керівництво СРСР твердо слідувало постулатам марксизму щодо «соціалістичного перетворення сільського господарства, хоча фактично йшлося про ліквідацію селянства і перетворення його на кріпаків компартійно-радянської держави чи точніше радянської номенклатури». Сталін проігнорував попередження Леніна про необхідність критичного перегляду точки зору більшовиків на соціалізм з урахуванням досвіду воєнного

комунізму і необхідності використання кооперації для залучення селянства у найменш болючий і зрозумілий спосіб до соціалізму. Сталін пішов випробуванним більшовиками і російською історією шляхом насильства, шляхом ліквідації заможного й антирадянські налаштованого селянства, шляхом насильницького об'єднання селян у колгоспи і перетворення колишніх вільних товаровиробників у кріпаків номенклатурного соціалізму. Людські і матеріальні ресурси було кинуте у топку сталінської форсованої індустріалізації. Фактично радянська влада щонайменше до смерті Сталіна перебувала у стані громадянської війни.

Селяни боролися з розселенням як могли і скільки могли, причому весь розгалужений і доволі ефективний проти мирних селян апарат насильства виявився безсильним перед українським хліборобом, а остаточно упокорити Україну зміг штучно організований більшовиками Голодомор 1932–1933 років.

Втім сталінське керівництво було змушене через спротив селянства відмовитись від прагнень створити на селі комуні і ліквідувати ринок. Селянство України ціною мільйонів жертв відстояло право на присадибне індивідуальне господарство, залишився *minimum minimumum* від ринку у вигляді колгоспних ринків.

Література:

1. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Т. 2. К : Наук. думка, 2006. 653 с.
2. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. К. : Наук. думка, 2003. 887 с.
3. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. К. : Темпора, 2013. 628 с.
4. Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. URL: <https://www.marxists.org/ukrainian/marx-engels/1848> (дата звернення: 26.03.2024).
5. Ленін В. І. К деревенской бедноте. Объяснение для крестьян, чего хотят социал-демократы. *Полное собрание сочинений*. Т. 7, М., 1967. С. 123–203.
6. Ленін В. І. VIII Всероссийский съезд Советов 22–29 декабря 1920. *Полное собрание сочинений*. Т. 42, М., 1970. С. 89–199.
7. Водотика Т. Виклик, шанс, зміна. Історія українського підприємництва. К. : Yakaboo Publishing, 2023. 241 с.
8. Ленін В. І. О кооперации. *Полное собрание сочинений*. Т. 45, М., 1970. С. 369–377.
9. Сталин И. В. Головокружение от успехов. К вопросам колхозного движения. *Сочинения*. Т. 12. М., 1949. С. 191–199.
10. Кульчицький С. Опір селянства суцільній колективізації. *Українській історичний журнал*. 2004. № 2. С. 31–50.
11. Подкур Р. Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УСРР в 1920 – на початку 1930-х (за матеріалами ВУЧК-ГПУ). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей*. К. : Інститут історії України НАН України, 2005. Вип. 31. С. 90–102.
12. Васильєв В. Ю. Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей*. К. : Інститут історії України НАН України, 2005. Вип. 31. С. 140–150.
13. Земсков В. Н. Спецпереселенцы (по документам НКВД-МВД СССР). *Социологические исследования*. 1990. № 11. С. 3–17.
14. Лінн Віола Народний опір в сталінські 1930-ті: монолог адвоката диявола. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей*. К. : Інститут історії України НАН України, 2005. Вип. 31. С. 103–139.

15. Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и советского правительства. 1927–1935. М.: госполитиздат, 1957. 352 с.
16. Сталин И. В. Экономические проблемы социализма в СССР. *Сочинения*. Т. 16. М., 1997. С. 154–223.
17. Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. 1937 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_001#Text (дата звернення: 26.03.2024).

References:

1. (2006). *Istoriia ukrainskoho selianstva. Narysy v 2-kh tomakh*. Т. 2. Kyiv [History of the Ukrainian peasantry. Essays in 2 volumes. Vol. 2. Kyiv: Nauk. dumka, 2006. 653 с.] [in Ukrainian].
2. (2003). *Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychny ta naslidky*. Kyiv, 887 p. [The Famine of 1932–1933 in Ukraine: Causes and Consequences. Kyiv: Nauk. dumka, 2003. 887 p.] [in Ukrainian].
3. Kulchytskyi, S. (2013). *Chervonyi vyklyk. Istoriia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli*. Кн.2. Kyiv: Tempora. 628 s. [Kulchytskyi S. Red Challenge. The history of communism in Ukraine from its birth to death. Book 2. K.: Tempora, 2013. 628 p.] [in Ukrainian].
4. Marks, K., Enhels, F. (1848). *Manifest Komunistychnoi partii*. URL: <https://www.marxists.org/ukrainian/marx-engels/1848> (data zvernennia: 26.03.2024) [Marx K., Engels F. Manifesto of the Communist Party. URL: <https://www.marxists.org/ukrainian/marx-engels/1848> (accessed 26.03.2024)] [in Russian]
5. Lenyn, V. Y. (1967). *K derevenskoi bednote. Obiasnenye dlia krestian, cheho khotiat sotsyal-demokraty*. *Polnoe sobranie sochynenyi*. Т. 7, Moscow. S. 123–203. [Lenin V. I. To the rural poor. An explanation for the peasants of what the social democrats want. The Complete Works. VOL. 7, Moscow, 1967. С. 123–203]. [in Russian]
6. Lenyn, V. Y. (1970). *VIII Vserossyiskyi s'ezd Sovetov 22-29 dekabria 1920*. *Polnoe sobranie sochynenyi*. Т. 42, Moscow. S. 89–199. [Lenin V. I. VIII All-Russian Congress of Soviets, 22-29 December 1920. The Complete Works. Vol. 42, Moscow, 1970. P. 89–199] [in Russian]
7. Vodotyka, T. (2023). *Vyklyk, shans, zmina. Istoriia ukrainskoho pidpriemnytstva*. K.: Yakaboo Publishing, 2023. 241 s. [Vodotyka T. Challenge, chance, change. The history of Ukrainian entrepreneurship. K.: Yakaboo Publishing, 2023. 241 p.] [in Ukrainian].
8. Lenyn, V. Y. (1970). *O kooperatsyy*. *Polnoe sobranie sochynenyi*. Т. 45, Moscow. S. 369–377 [Lenin V. On cooperation. The Complete Works. VOL. 45, MOSCOW, 1970. С. 369–377] [in Russian]
9. Stalyn, Y. V. (1949). *Holovokruzhenye ot uspekhev. K voprosam kolkhoznogo dvizheniya*. *Sochynenyia*. Т. 12. Moscow, S. 191–199. [Stalin I. V. Dizziness from success. On the issues of the collective farm movement. Collected works. Т. 12. М., 1949. pp. 191–199] [in Russian]
10. Kulchytskyi, S. (2004). *Opir selianstva sutsilnii kolektyvizatsii*. *Ukrainskii istorychnyi zhurnal*. № 2. S. 31–50. [Kulchytskyi S. Resistance of the peasantry to continuous collectivisation. *Ukrainian Historical Journal*. 2004. № 2. pp. 31–50] [in Ukrainian].
11. Podkur, R. (2005). *Zbroinyi vystup yak radykalna forma oporu radianskii vladi v USRR v 1920 – na pochatku 1930-kh (za materialamy VUCHK-HPU)*. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty. Zbirnyk statei*. Kyiv. Vyp. 31. S. 90–102. [Podkur R. Armed protest as a radical form of resistance to Soviet rule in the Ukrainian SSR in the 1920s and early 1930s (based on the materials of the Vuchk-GPU). *History of Ukraine. Little-known names, events, facts. Collection of articles*. K.: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2005. Issue 31. pp. 90–102] [in Ukrainian].
12. Vasyliiev, V. (2005). *Selianskyi opir kolektyvizatsii v Ukraini (1930-ti rr.)*. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty. Zbirnyk statei*. Kyiv. Vyp. 31, 140–150 [Vasyliiev V. Peasant resistance to collectivisation in Ukraine (1930s). *History of Ukraine. Little-known names, events, facts. Collection of articles*. Kyiv. Issue 31. pp. 140–150] [in Ukrainian].
13. Zemskov, V. N. (1990). *Spetspereselentsy (po dokumentam NKVD-MVD SSSR)*. *Sotsyolohycheskye yssledovaniya*, 11. S. 3–17 [Zemskov V. N. Spetspereselentsy (according to the documents of the NKVD-MIA of the USSR). *Sociological studies*. 1990. № 11. pp. 3–17] [in Russian]
14. Linn Viola. (2005). *Narodnyi opir v stalinski 1930-ti: monoloh advokata dyavola*. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty. Zbirnyk statei*. Kyiv. Vyp. 31. S. 103–139 [Lynn Viola. Popular Resistance in the Stalinist 1930s: A Monologue by the Devil's Advocate. *History of Ukraine. Little-known names, events, facts. Collection of articles*. K.: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2005. Issue 31. pp. 103–139] [in Ukrainian].
15. (1957). *Kolektyvyzatsiia selskoho khoziaistva. Vazhneishye postanovleniia Kommunystycheskoi partyy y sovetskoho pravytelstva. 1927–1935*. М.: hospolytyzdat, 1957. 352 s. [Collectivisation of Agriculture. The most important resolutions of the Communist Party and the Soviet government. 1927–1935. Moscow, 1957] [in Russian].

16. Stalyn, Y. V. (1997). Ekonomycheskye problemy sotsyalyzma v SSSR. Sochyneniya. T. 16. S. 154–223 [Stalin J.V. Economic Problems of Socialism in the USSR. Collected works. T. 16. M., 1997. Pp 154–223] [in Russian].
17. (1937). Konstytutsiia (Osnovnyi zakon) Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliky [1937 r.] URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_001#Text (data zvernennia: 26.03.2024) [Constitution (Basic Law) of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. 1937]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_001#Text (accessed 26.03.2024) [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 16.04.2024
The article was received 16 April 2024